

УДК 340.12:340.113

О. Дашковська, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії права та конституційного права Полтавського юридичного інституту Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Правові дефініції як різновид нормативних приписів

«Із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі»¹. Наведена правова позиція Конституційного Суду України висуває, зокрема, низку вимог до такого різновиду нормативних приписів, як правові дефініції.

Поява дефініцій пояснюється тим, що в буденній або науково-пізнавальній діяльності людей нерідко виникає потреба отримання точної відповіді на питання: що являє собою той чи інший об'єкт, явище? «Визначення або формулювання дефініції» (дефінування²) стає тим логічним засобом, прийомом, що дозволяє вирішити цю проблему³. Латинське слово *definitio* є близьким за значенням до слів «межа», «границя», «кінець чогось»⁴.

Дефініцію перш за все розглядають як засіб, що дозволяє сформулювати критерії відмінності одного об'єкта від іншого й уточнювати його значення, мету тощо⁵. Дефініція як логічна структура, як мислен-

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 39. – Ст. 2490.

² Власенко Н. А. Судебные правовые дефиниции: природа, функции, основания деления и виды / Н. А. Власенко // Журн. рос. права. – 2009. – № 12. – С. 58.

³ Нагорная М. А. Юридические дефиниции в конституционном праве: их качество и роль в реализации норм / М. А. Нагорная // Вестн. Нижегород. ун-та им. Н. И. Лобачевского. Сер. Право. – 2000. – № 1. – С. 144.

⁴ Ивлев Ю. В. Логика для юристов / Ю. В. Ивлев. – М. : Изд-во Юрид. колледжа МГУ, 1996. – С. 151.

⁵ Философский энциклопедический словарь / под ред. А. М. Прохорова. – М., 1983. – С. 460.

нева операція знаходить свій безпосередній вираз у мові¹, представляючи скорочений опис найбільш істотних загальних і відрізняючих ознак понять².

Будь-яка сфера людської життєдіяльності, і юриспруденція зокрема, має особливі мовні правила для означення понять, які відображають об'єктивну дійсність і процеси, що в ній відбуваються³. Правові дефініції надають ясності і визначеності правовим явищам і обставинам. Відомо, що право має такі властивості, як абстрактність і невизначеність. Правові поняття набувають визначеності лише у випадках їх конкретизації, результатом якої є дефініції. Таким чином, правові дефініції є переходом від невизначеності до визначеності в праві⁴.

Аналіз ступеня наукової розробки проблеми свідчить про наявність інтересу до розкриття природи правових дефініцій, дослідження яких останнім часом набуває дедалі більшої актуальності. Так, указаний феномен ставав предметом дослідження з точки зору логіко-методологічних проблем юридичних понять і понятійного апарату правознавства (А. Козловський, В. Котюк, О. Мурашин, Д. Керімов, М. Панов, В. Титов), а також розглядався з точки зору лінгвістичних і формально-логічних аспектів законодавчої техніки (В. Баранов, Л. Апт), що, безперечно, є корисним для дослідження правової дійсності та вдосконалення технічних аспектів законодавчого процесу. Можна назвати наукові дослідження, у яких розглядаються виключно мовні або логічні аспекти дефініцій (О. Сербенська, Д. Горський), розв'язуються проблеми дефінування конкретних галузевих понять (С. Головіна, Т. Латковська, В. Чернадчук, І. Москаленко) тощо. Утім, незважаючи на світоглядне визнання цінності правових дефініцій, цілісне уявлення про їх природу як нормативно-правових приписів, зокрема їхньої структурної специфіки, функцій у процесі регулювання суспільних відносин, у сучасній теоретико-правовій науці відсут-

¹ Безрукова Е. И. Дефиниция как инструмент транскультурной коммуникации / Е. И. Безрукова // Филол. науки. Вопр. теории и практики. – 2011. – № 3. – С. 20.

² Там само. – С. 21.

³ Див.: Подорожна Т. С. Понятійно-термінологічний апарат юридичної науки: теоретичний аспект / Т. С. Подорожна // Розвиток наукових досліджень 2008: матеріали 4-ї міжнар. наук.-практ. конф., м. Полтава, 24–26 листоп. 2008 р. – Полтава: Інтер-Графіка, 2008. – Т. 3. – С. 129.

⁴ Власенко Н. А. Неопределенность в праве: понятие и пути исследования / Н. А. Власенко // Рос. правоведение. – 2006. – № 7. – С. 4–13; Власенко Н. А. Судебные правовые дефиниции: природа, функции, основания деления и виды / Н. А. Власенко // Журн. рос. права. – 2009. – № 12. – С. 58–67.

не. Як убачається, такий стан речей є одним із визначальних факторів достатньо низької якості законодавчої техніки, що проявляється, зокрема, у нерозвинутості понятійного апарату вітчизняного законодавства, відсутності легальних визначень важливих для правового регулювання понять, неоднозначності понятійних формулювань, нечіткості визначень, що призводить до значної кількості спорів між суб'єктами правовідносин¹. Заважає сприйняттю права як ефективного правового регулятора учасниками суспільних відносин і зайва доступність, що переходить у декларативність (малоінформативність) законодавчих дефініцій. Як підкреслює Г. В. Мальцев, «право має бути простим, але не спрощеним, стабільним, але не отверділим, таким, що змінюється, але не плинним. <...> Право має бути прозорим, чітким, передбачуваним і осяжним; цьому служить ясність і відносна простота мови законів»².

Саме тому метою цієї статті є теоретико-правовий аналіз сутності та особливостей правових дефініцій як нормативно-правових приписів, для досягнення якої необхідно дослідити існуючі доктринальні підходи до розуміння природи правових дефініцій та визначити їхнє місце серед інших приписів права; сформулювати основні логіко-структурні закономірності існування та функціонування визначень, які використовуються в чинному законодавстві; охарактеризувати функції дефініцій, що містяться в нормативно-правових актах України.

Дефініції, закріплені в нормативних правових актах, становлять найважливішу групу правових дефініцій. Їх називають легальними. Якщо доктринальні й буденні дефініції виражають світоглядну сутність, здатні швидко змінюватися і досить нестабільні з точки зору їх «зберігання» в часі, то нормативні правові визначення статичні. Їх стабільність визначається самою природою права. Нормотворчі дефініції становлять стрижень, основу правового регулювання³.

Отже, право за своєю природою потребує стабільності своїх понять, конструктивності дефініцій. Плинність, надмірна гнучкість юридичних понять, їх кон'юнктурна еластичність часто негативно позначаються

¹ Див. також: Хайретдинова М. Д. Типичные дефекты дефиниций современного российского законодательства и основные пути их преодоления / М. Д. Хайретдинова // Юрист. – Правоведъ. – 2008. – № 1. – С. 8–13.

² Мальцев Г. В. Социальные основания права / Г. В. Мальцев. – М.: Норма, 2007. – С. 534.

³ Власенко Н. А. Судебные правовые дефиниции: природа, функции, основания деления и виды / Н. А. Власенко // Журн. рос. права. – 2009. – № 12. – С. 60.

на ефективності правового регулювання і здатні руйнувати право як соціальне явище. Юридична практика потребує таких дефініцій, які дозволяють із найбільшим ступенем точності відмежовувати одну фактичну обставину від іншої, — у цьому сутність права, його розумність і справедливість¹.

Дефініції є вагомую частиною понятійного інструментарію системи законодавства, яка сприяє її формальній визначеності. Поряд з іншими приписами вони виконують завдання тлумачення понять, що створені законодавцем, і повинні знайти оптимальні форми закріплення у мові сучасного українського законодавства. Пошук та апробація таких форм є одним із актуальних завдань правової науки.

Дефініції не виступають «прямими» правилами поведінки. Їх необхідно розглядати не як норму права, а як особливий державно-владний припис, який на відміну від наукових та повсякденних визначень є загальнообов'язковим при тлумаченні і застосуванні положень нормативно-правового акта. Так, В. М. Горшенев відносив дефініції до нетипових нормативних приписів на тій підставі, що вони не мають властивостей, якими володіє норма права, будучи класичною (типовою) композицією нормативних приписів: указівка на взаємозумовленість поведінки сторін та соціального зв'язку; уповноважувально-зобов'язуючий характер; тричленна структура, тобто гіпотеза, диспозиція і санкція².

Оскільки стрімкий розвиток суспільних відносин, особливо в приватноправовому секторі, стає одним із факторів, що впливає на потребу в гранично точних, але в той же час доступних нормативно-правових актах, легальна дефініція є одним із найбільш важливих нетипових правових засобів законодавчої техніки, що сприяють вирішенню цього завдання³. Норми-дефініції дозволяють виключити суперечливе тлумачення понять, що вживаються в джерелах права, забезпечують сутісну і змістовну завершеність регулятивних і охоронних норм права, різного роду юридичних конструкцій, тим самим усуваючи прогалини і дозволяючи домогтися однаковості в розумінні і реалізації правових норм.

¹ Власенко Н. А. Судебные правовые дефиниции: природа, функции, основания деления и виды / Н. А. Власенко // Журн. рос. права. – 2009. – № 12. – С. 61.

² Горшенев В. М. Нетипичные нормативные предписания в праве / В. М. Горшенев // Сов. государство и право. – 1978. – № 3. – С. 113.

³ Ушакова Л. Н. Дефиниции как нетипичное правовое средство законодательной техники / Л. Н. Ушакова // Ленингр. юрид. журн. – 2008. – № 1. – С. 188.

Слід визнати, що всі правові поняття є взаємозалежними. Це проявляється в тому, що їх значення (зміст) розкривається одне через одне. У результаті поняття права утворюють певну систему, що одержала назву понятійного апарату права. Детальне дослідження структури й закономірностей розвитку понятійного апарату було проведено С. Ю. Головиною щодо специфіки трудового права¹. Грунтуючись на її визначенні галузевого понятійного апарату, можна розглядати понятійний апарат права як ієрархічно організовану, цілісну інформаційну систему, що включає в себе логічно взаємозалежні й структурно впорядковані правові поняття, категорії, терміни та їх визначення. Усе це дозволяє говорити про те, що нормативні визначення правових понять, органічно включаючись до понятійного апарату права, виступають у складі останнього важливою частиною системи права. У цьому аспекті інтерес з точки зору юридичної науки представляє спроба законодавця вибудувати ієрархію дефініцій у Податковому кодексі України. Так, згідно із п. 5.2 ст. 5 Податкового кодексу України у разі якщо поняття, терміни, правила та положення інших актів суперечать поняттям, термінам, правилам та положенням цього Кодексу, для регулювання відносин оподаткування застосовуються поняття, терміни, правила та положення цього Кодексу. У той же час, як передбачено у п. 5.3, інші терміни, що застосовуються у цьому Кодексі і не визначаються ним, використовуються у значенні, встановленому іншими законами.

Отже, є всі підстави для того, щоб розглядати правові дефініції як нормативно-правові приписи особливого типу, що характеризуються набором власних змістовних і формальних ознак. Так, до першої групи включаються ознаки, що характеризують зміст правових дефініцій:

– до змісту нормативно-правових приписів цього типу входить опис істотних, якісних ознак обумовленого правового поняття. При цьому важливою рисою саме законодавчої дефініції є перерахування в ній не всіх, а лише найважливіших ознак, що утворюють поняття;

– дефінітивні нормативно-правові приписи характеризуються високим ступенем наукової обґрунтованості. Вони є положеннями правової теорії, що сформульовані під час наукового пошуку. Однак якщо основне завдання норми — у встановленні належної поведінки, то в дефініції переважає скоріше не вольовий, а інтелектуальний елемент, тобто основна її мета — донести інформацію, описати всі ознаки відповідного поняття, перенести певну частину теоретичного дослідження в закон, додавши йому нормативного значення;

¹ Головіна С. Ю. Понятійний апарат трудового права / С. Ю. Головіна. – Катеринбург, 1997. – С. 74.

– специфіка змісту правових дефініцій взаємно обумовлена їхніми функціональними особливостями. Основна функція дефініцій полягає в тому, щоб внести ясність у процес правового регулювання, забезпечити однакове розуміння всіх велінь законодавця. Вони служать вузловими моментами встановлення єдності в розумінні й реалізації норм права як правил поведінки;

– для правових дефініцій більш характерна опосередкована форма реалізації: вони сприймаються суб'єктом, що реалізує ті або інші норми, який надалі здійснює свою діяльність із урахуванням отриманої інформації.

Уявлення про правові дефініції як про особливий тип нормативно-правових приписів вимагає виокремлення також його формальних ознак. До них можна віднести такі.

1. Норми-дефініції не повинні загромаджувати нормативний правовий акт. Ця вимога є складовою принципу розумної достатності використання мовленнєвих засобів у текстах нормативних актів: «Законодавча думка має бути висловлена максимально обмеженою кількістю фраз і термінів»¹.

Так, слід погодитись із думкою, висловленою Т. В. Губаєвою і А. С. Піголкиним, що нормативні дефініції є необхідними у випадках, якщо:

– поняття створено шляхом переосмислення загальнозживаного слова або з використанням нетрадиційної лексики (рідко вживаних, спеціальних або іншомовних слів);

– поняття оформлене за допомогою слів, які занадто часто вживаються у буденній мові й викликають множинні смислові асоціації;

– з урахуванням цілей нормативного правового акта поняття набуває специфічного значення;

– поняття по-різному трактується юридичною наукою і практикою².

Інші автори доповнюють цей перелік, вважаючи, що розкриття терміна в нормативному приписі-дефініції є також необхідним у випадках, якщо:

– термін позначає об'єкти, відносини, процеси або явища, які раніше не знаходили відображення в законодавстві;

– термін без додаткового пояснення є недостатньо зрозумілим;

¹ Язык закона / под ред. А. С. Пиголкина. – М. : Юрид. лит., 1990. – С. 26.

² Губаева Т. В. Лингвистические правила законодательной техники / Т. В. Губаева, А. С. Пиголкин // Проблемы юридической техники : сб. ст. / под ред. В. М. Баранова. – Н. Новгород, 2000. – С. 280.

- термін має два і більше значення;
- термін є технічним або спеціально-юридичним;
- правове поняття формується зі слів, що дозволяють неоднозначно тлумачити його зміст.

Як бачимо, основна передумова для легального дефінування — різні варіанти тлумачення того чи іншого терміна (поняття), котрі виникли на практиці (або змодельовані на стадії розробки законопроекту), або повна відсутність практики застосування норми з відповідною неясною ознакою¹.

Отже, формулюючи дефінітивний нормативно-правовий припис, законодавець вирішує такі питання: 1) чи доцільно закріплювати законодавчо дефініцію даного поняття; 2) у якому нормативному акті необхідно її закріпити; 3) де в межах структури правового акта варто помістити дефініцію; 4) якою повинна бути форма самої дефініції?

2. Правові дефініції мають свою структуру, котра включає три компоненти — термін, частину, що визначає його, та предикативний зв'язок. Початок визначення з терміна, що визначається, свідчить про намір законодавця ввести в нормативно-правовий акт нове для нього поняття. Саме тому спочатку вводиться поняття, а потім воно визначається.

3. Законодавча практика використовує декілька способів закріплення дефініцій у тексті нормативно-правового акта:

- при першому згадуванні терміна в тексті норми, що вказує на правило поведінки, як вступної частини розкривається його значення;
- у примітках;
- у вигляді окремої статті, що об'єднує всі поняття, які використовуються в нормативно-правовому акті, і розміщена на його початку.

У деяких нормативно-правових актах дефініції розміщено в преамбулі, проте такий спосіб викладення термінів слід визнати недоцільним із точки зору правил юридичної техніки.

4. Співвідношення норми-дефініції і тексту нормативного правового акта може бути різним. Як правило, дефінітивна норма збігається з однією структурною одиницею (статтею, пунктом, абзацем) нормативного акта.

Отже, правова дефініція — це нормативно-правовий припис, що розкриває зміст правового поняття шляхом указівки його основних юридично значущих ознак або елементів із метою забезпечення єдності правового регулювання.

¹ Кострова М. Б. Дефинирование понятий и терминов, используемых в УК РФ / М. Б. Кострова // Журн. рос. права. – 2003. – № 12. – С. 82.

Значення дефінітивних нормативних приписів у механізмі правового регулювання полягає у забезпеченні єдності в розумінні й реалізації всіх велінь законодавця; підвищенні ступеня формалізації законодавства; формуванні понятійного апарату системи права; упровадженні в чинне законодавство нових результатів розвитку науки, відновленні теоретичної бази законодавства. Ефективність правового регулювання великою мірою визначається єдністю понятійно-термінологічного апарату всередині окремих галузей та інститутів права, його узгодженістю як за вертикаллю (щодо конституційних і міжнародно-правових норм), так і за горизонталлю (норм різних галузей права між собою). Слід погодитись із тим, що якість нормативного визначення поняття не може бути вищою за рівень відповідних теоретичних знань, оскільки законодавець, як правило, відображає наявні на цей момент доктринальні напрацювання правових явищ¹. Часто саме теоретична невиробленість того чи іншого поняття не дозволяє законодавцю сформулювати його адекватну легальну дефініцію.

Дашковская Е. Правовые дефиниции как вид нормативных правовых предписаний

В статье дана общетеоретическая характеристика правовых дефиниций, выделены их содержательные и формальные признаки. Рассмотрены возможные пути изложения правовых дефиниций в тексте нормативно-правовых актов. Раскрыты критерии выявления необходимости раскрытия содержания того или иного правового понятия в тексте нормативно-правового акта. Проанализирована роль правовых дефиниций в механизме правового регулирования, их значение для обеспечения определенности правового регулирования.

Ключевые слова: дефиниция, правовая дефиниция, правовое предписание, правовой термин.

Dashkovska O. The legal definitions of a form of legal prescriptions

The article provides a general theoretical description of the legal definitions of selected substantive and formal. The possible ways of presenting the legal definitions in the text of regulations. Disclosed criteria for determining the need to disclose the content of a legal concept in the text of a regulatory act. The role of the legal definitions of the mechanism of legal regulation, its importance for regulatory certainty.

Keywords: definition, legal definition, legal regulation, a legal term.

¹ Смирнов Л. В. Типичные дефекты дефиниций в законодательстве Российской Федерации / Л. В. Смирнов // Законодательная дефиниция: логико-гносеологические, политико-юридические, морально-психологические и практические проблемы : материалы междунар. круглого стола / под ред. В. М. Баранова, П. С. Пацуркивского, Г. О. Матюшкина. – Н. Новгород, 2007. – С. 329.